

Egy bibliai reália átváltásának a magyar fordításokban mutatkozó gyakorlatáról

Az utóbbi időben sokat foglalkoztam a *κερατῶν* görög szónak a régi magyar bibliákban megjelenő fordításaival. E közben merült fel bennem, hogy érdemes lenne e kérdést a mai fordítástudomány szempontjából is megvizsgálni, kiterjesztve a vizsgálatot az összes önálló magyar fordításra egészen a legújabbakig, valamint a Károlyi- és Káldi-revíziók közül azokra, amelyekben a kiinduló szövegtől eltérő megoldást találunk.

A lexéma egyetlen helyen fordul elő a bibliában, a tékozló fiú példázatában (Lk. 15, 16), a következő szűkebb kontextusban: „¹⁶ És sóvárgott (kívánta volna) megtölteni gyomrát azokkal *a szentjánoskenyér hüvelyekkel*, amelyeket a disznók ettek, és senki sem adott neki“ (*Újszövetségi Szentírás*. Ford. Vida Sándor. Bp., 1971). Fordításelméleti szempontból a görög szó *reáliának* tekinthető, azaz olyan kulturálisan motivált lexémának, amely egy nyelvközösségre sajátosan jellemző jeltárgyat jelöl, és amely más népeknél nem vagy kevéssé ismert. Az ilyenek fordítása problémás, hiszen transliterálásuk a közérthetőség, hasonló funkciójú célnyelvi reáliával való helyettesítésük pedig az ismeretközvetítés rovására mehet. (A reáliákról és fordíthatóságukról vö. KLAUDY KINGA 1997, 36, 112–5.) Jelen írásomban a gyakorlat oldaláról közelíték a kérdéshez, azt kívánom bemutatni, milyen technikai megoldásokhoz folyamodtak bibliafordítóink *κερατῶν* és Vulgatabeli ekvivalense a *siliqua* magyarításakor. Ezenközben a következő kérdésekre keresem választ. Mit jelent a görög szó? Milyen szavak, kifejezések álltak a fordítók rendelkezésére ennek magyarításakor? Voltak-e, vannak-e pontos magyar megfelelői? Milyen szavakat használtak bibliafordítóink e szó átültetésére? Hogyan ítélték meg ezen megoldások fordítástechnikai szempontból?

Vida Sándor minden jel szerint nem véletlenül fordította a vizsgált szót *a szentjánoskenyér hüvelyekkel* szerkezettel. A bibliatudomány mai állása szerint ugyanis a versben szereplő eledel nem más, mint a szentjánoskenyérfa (*cerationa siliqua*) szarv alakú, kettős hüvelytermése, amely termés kedvelt állati takarmány, de emberi táplálkozásra is alkalmas. (Vö. Magyar

Nagylexikon; HERBERT HAAG 1989 *szentjánoskenyér* címszó; KERESZTY ZOLTÁN 1998, 161–2). Az 1852-es INCZE–HEREPI-féle bibliai kommentár például így ír róla (kommentár a Lk15-höz): „Táplálkozott [ti. a fiatalabb fiú] a szentjános kenyérfa hüvelyes gyümölcseivel. Ezen gyümölcs magva keserű, de a hüvely maga húsos, s igen kellemetes édes nedvvel bír. Ennek édes levét ki szokták sajtólni, mit az emberek használtak fel, és aztán csak a nedvtelen törkölyt adták a sertéseknek. Egyébként ezek a hüvelyek nagyon silány táplálékul szolgáltak, csak a szegénység élt vele”. A *szentjánoskenyér* magyar szövegben való előfordulására 1577-ből van az első adatunk (vö. VÖRÖS ÉVA 1996), s ez alapján feltételezhetjük, hogy nagyjából a 16. század közepétől már van szavunk a ‘cerationa siliqua’ jelölésére. Más kérdés viszont, hogy ezt bibliafordítóink a fenti görög/latin szerkezet magyarítására alkalmaz(hat)ták-e. Az alkalmazhatóság kérdése részben eldönthető, ha megnézzük görög-magyar és latin-magyar szótárainkat, szójegyzékeinket, vajon milyen ekvivalenseit adják meg a *κερατίων/siliqua*-nak. E vizsgálat során ráadásul arra is választ kaphatunk, hogy az egyes korokban mely szavak álltak a fordítók rendelkezésére mikor szembekerültek e bibliaverssel, hiszen nyilván valamennyien saját koruk szókincséből válogattak, mikor a görög/latin szó legjobb magyar megfelelőit keresték. Íme:

Silica – *malatha* (SchlSzj. 1405 k., 525.); *per siliquas: malatha: porcorum* (SermDom. 1470, II. 574); *siliqua* – *vetemeni* magoknak az toka (Cal. 1585); *siliqua* – *vetemén* magoknak tokja, babbőr, borfohea, cicerpolyva (MA 1604); *siliqua* – *vetemény* magoknak tokja, borsó-héja, *Szent János kenyér*; *ceratium* – *Szent János kenyere* (PPB 1767); *κερατίον* – *szarvacska*, *szentjánoskenyér* (SOLTÉSZ–SZINNYEI 1857); *siliqua*– 1) *hüvely* a *hüvelyes veteménynek*, 2) *névk. hüvelyes vetemény*, 3) *Szt.-Jánoskenyér* (FINÁLY 1884); *silica* – *maláta*, *törköly* (BARTAL 1901), *κερατίων* – *szarvacska*, *becő*, *hüvely* (*szentjánoskenyér*) (KISS SÁNDOR 1990, 128); *κερατίων* – *szarvacska*, így nevezték a *szentjánoskenyérfa* termését is (VARGA ZSIGMOND J. 1992); *κερατίων*–1) *szarvacska*, 3) *szentjánoskenyérfa* gyümölcse (GYÖRKÖSSY–KAPITÁNY–TEGYEY 1990); *siliqua* – *hüvely*, *plur. hüvelyes vetemények* (GYÖRKÖSY ALAJOS 2001).

Az anyag alapján magyar elnevezésekben, ekvivalensekben többféle tendencia érvényesülését fedezhetjük fel: a görög mintájára a termést az alakjáról nevezik el – *κερατίων* (a *κερας* szóból ‘szarv’), *szarvacska*; helyettesítik a fajtájának a nevével – *hüvely*, *becő*; helyettesítik egy hasonló ismert növényi termés nevével – *babbőr*, *borfohea*, *cicerpolyva*; felváltják valami funkciójában hasonlóval – *maláta*, *törköly*; körülírást alkalmaznak – *vetemény magoknak tokja*, *hüvelye a hüvelyes veteménynek*; nemzetközi mintát követve egy Keresztelő Szent Jánossal kapcsolatos legenda alapján adnak neki

nevet – *szentjánoskenyér* (vö. *Johannisbrot, Saint John's- bread*). E tarkaság láttán arra következtethetünk, hogy egységesen elfogadott ekvivalense nem alakult ki a szónak. A *szentjánoskenyér* alkalmazhatóságának kérdésére válaszolva pedig megállapíthatjuk, hogy 16. századi adatolhatósága ellenére a görög/latin lexéma fordítására sokáig nem használták, s csak Pápai Páriz munkájában tűnik fel, igaz ezt követően általában jelen van a szótárakban. Többé kevésbé elfogadott és következetesen alkalmazott megfelelővel, a *szentjánoskenyérrel* ezek szerint a 18. század második felétől számolhatunk. A 19. században pedig, mint látható társul mellé a *szarvacska* is.

Ezek után lássuk mit találunk *κερατῶν/siliqua* helyén a bibliafordításainkban időrendi sorrendben haladva közöttük.

MünchK. (1466): *malatacbol*; JordK. (1516): *az zyrokbol*; ÉrsK. (1531): *malatakbol*; Pesti: NTest. (1536): *a tewrkellyel*; Sylvester: UT. (1541): *az malātāual*; Heltai: UT. (1562): *à törkölyöckel*; Félegyházi: UT. (1586): *az korpakbol*; Károlyi: Bibl. (1590): *az mosléckal*; Káldi: Bibl. (1626): *a' malátával*; Medgyesi Pál: Préd. (1658): *a' dífznók eledelével*; Komáromi: Bibl. (1675/1718): *a' korpákbold*; Torkos: UT. (1736): *a' büröckel*; Káldi-revízió (1834): *azon hüvelyes gyümöltsből*; Káldi-revízió (1865): *a moslékkal*; Kámory: Bibl. (1870): *azon beczővel*; Károlyi-revízió (1878): *a maghüvelylyel*; P. Sós: ÚSz. (1911): *a hüvelyekkel*; Czeglédy: ÚSz. (1924): *az eleséggel*; Masznyik: ÚT. (1925): *a disznók moslékával*; Raffay: ÚT. (1929): *a moslékból*; Káldi-revízió (1927): *a sertések eledelével*; Kecskeméthy: ÚT. (1931): *a becőkkel*; Farkas: ÚSz. (1938): *a moslékból*; Békés-Dalos: ÚSz. (1951): *a sertések eledelével*; Budai: ÚT. (1967): *az eleséggel*; Vida: ÚSz. (1971): *a szentjánoskenyér hüvelyekkel*; Új kat. ford. (1973): *az eledellel*; Új prot. ford. (1975): *az eleséggel*; Csia: ÚT. (1978): *a hüvelyekkel*; Káldi–Neo-Vulgata (1997): *a disznók eledelével*; Új világ ford. (2000): *a hüvelytermésekkel*; WBTC: Úsz. (2003): *a disznók ételéből*.

Az anyagon végzett statisztikai elemzés az alábbi eredményeket adta. A különböző fordításszövegekben összesen 13 féle megoldás jelenik meg: *becő* 2, *bürök* 1, *eledel* 4, *eleség* 3, *étel* 1, *hüvely* 2, *hüvelytermés* 1, *hüvelyes gyümölcs* 1, *korpa* 2, *maláta* 4, *maghüvely* 1, *moslék* 5, *sertések eledele* 1, *szentjánoskenyér hüvely* 1, *törköly* 2, *zsír* 1. Ezek közül néhány csak a korai, 1700 előtti munkákban jelenik meg: *maláta*, *törköly*, *zsír*, *korpa*, mások viszont csak az újabb, 1900 utáni fordításokban: *hüvely*, *hüvelytermés*, *szentjánoskenyér hüvely*, *eleség*, *étel*, végül vannak korszakokon átívelők is: *moslék*, *eledel*. Domináló megoldásokat sem egészében sem koronként nem találunk, de efelé tendálókat igen: a *maláta* a korai, a *moslék* és az *eledel* a kései időszakban.

Végigtekintve a példaanyagon néhány konklúzió azonnal adódik. A szótárakban mutatkozó bizonytalanság a fordításokban is tapasztalható. A jó magyar ekvivalens hiánya ugyanis a szótárírókat és fordítókat egyaránt megfelelő eljárások alkalmazására kényszerítette. E téren a szótárak és fordítások között számos hasonlóságot találhatunk: generalizálás – *hüvely*, *becő*; teljes átalakítás – *maláta*, *törköly*; *borsó-héja*; felbontás – *szentjánoskenyérfa gyümölcse*, *hüvelyes vetemény*. A szótárok megoldásai közül néhány vissza is köszön a bibliákban, még a koronkénti megoszlás is többé-kevésbé azonos: a *maláta*, *törköly* a koraiakban, a *becő*, *hüvely* a maiakban. A fordításokban a kontextus hatására viszont megjelennek olyan elemek, amelyek a szótárakból értelemszerűen hiányoznak: *eledel*, *eleség*, *étel*, *zsír*, *moslék*, *korpa*. Ugyanakkor a szótárak körülírásait a fordítók nem alkalmazhatják. Végül pedig szótárakban a 18. századtól általánosan elfogadottá váló a *szentjánoskenyér* majd *szarvacska* a fordításokból szinte teljesen hiányzik, sőt az előbbi egyetlen előfordulása inkább kivételesnek számít. A *szarvacska* használata ellen talán az szól, hogy a vers kontextusában a mindennapi olvasó számára nehezen megfogható, félrevezető lenne, a *szentjánoskenyér* pedig Jézus szájába adva anakronizmus. Összességében tehát kijelenthetjük, hogy bár a szótáríróink és fordítóink előtt ugyanaz a probléma állt, és sok esetben azonos vagy hasonló megoldásra jutottak, a tékozló fiú példázatának kontextusa és beszédhelyzete mégsem tette lehetővé a fordítók számára, hogy a szótárak kínálta lehetőségekkel automatikusan élhessenek. Ilyenre inkább a korai fordítások és a modern munkák némelyikében láthatunk csak példát, s ezek közül is csupán a modernnek némelyikénél merülhet fel a szótári helyettesítés gyanúja. A többi bibliánál szerintem a fordító részéről, teszi ezt akár tudatosan akár spontánul, egyértelműen valamilyen átváltási művelet elvégzésével van dolgunk.

Ezek után térjünk rá az egyes fordításokban felbukkanó megoldásoknak a fordítói eljárások szemszögéből történő vizsgálatára, csoportosítva azokat a fordításelmélet alkotta kategóriák szerint.

A legtöbb munkában a fordítók ún. lexikai generalizálást végeztek (KLAUDY i.m. 121–8), vagyis egy fölérendelt kategória nevével adták vissza görög/latin szót. Ez a reáliák tolmácsolásának eléggé elterjedt módja, s különösen akkor alkalmazható, ha a reáliának nincs az ilyen helyettesítést korlátozó, erőteljes funkciója a szövegben. Jelen esetben nincs ilyen, mert a mellékmondat világosan mutatja, itt olyan ételről van szó, amit a disznóknak szántak. Ezzel egyértelműen utal a fiatalabb fiú inséges helyzetére, és tisztátalanná válására. Lényegében majdnem mindegy, a disznók mit ettek. A korai bibliákban (MünchK., ÉrsK., Sylvester.: UT, Káldi: Bibl.) a jelentésbővítés példája a *maláta* szó használata lehet. A bemutatott szótári munkák közül az elsők szintén ezt a szót preferálták, s BARTAL ANTAL is ezt te-

kinti a *siliqua* magyar ekvivalensének. Generalizálásnak a *maláta* alkalmazását Sylvester vele kapcsolatos kijelentése alapján tekintem: „Malāta – ez f3oual ílik mikoron mās f3ot nem találrik. Jegez ez ighe minden āllatot / melluel dif3not tartanak / akar tōrkōl legen / akar borfeprŭ / akar fer feprŭ / akar felezet / akar mi egēb” (Sylvester: UT.: Az nehíz ighík...). E szerint a *maláta* fogalma magába sŭríti mindazon eledeleket, amelyekkel általában disznókat szoktat etetni. A JordK.-ban felbukkanó *zsír* szintén felfogható generalizálásként, a régiségben ugyanis e szónak volt egy általánosabb ’valaminek gyümölcse, terméke; Frucht, Ertrag’ (TESz.) jelentése is, pl.: „Feldnek mynden *sryath* eewek” (KulcsK. 42). E ’termés’ jelentésében vált a *zsír* alkalmassá a generalizálás műveletére. Ugyancsak a generalizálás esetének tekintem Torkos fordításában a *bürökkel* megoldást. Bár nem zárható ki, hogy itt egy *bürök* nevű növényről van szó, az általam a különféle lexikonokban, növényismertetőkből fellelt ilyen növényekről azonban kiderült, hogy mérgezőek, állati takarmányozásra alkalmatlanok. Ezért én a szóban inkább a *bŭr* ~ *bōr* tövet látom, melynek a régiségben volt egy ’termés burka’ jelentése is (vö. fentebb MA *babbōr*). Így tulajdonképpen a *hüvely* szinonimájával van dolgunk, egy termésfajta megnevezésével, amely hiperonimaként viselkedik maga alá vonva az olyan terméseket, melyeknek bőre, azaz hüvelye van. Jelentésbővítéssel oldották meg a problémát az újabb fordítók közül többen is: P. Sós, Csia – *hüvely*; Károlyi-revízió (1878) – *maghüvely*; Új világ ford. – *hüvelytermés*; Kámory, Kecskeméthy – *becő*. A szentjánoskenyérfa termése ugyanis besorolható e két botanikai fogalom (a hüvelytermés és a becőtermés) valamelyikébe. Szintén generalizálással van dolgunk azon esetekben ahol a fordítók egy általánosabb ’táplálék’ jelentésű szóval éltek: *eledel* (Medgyesi: Préd., Káldi-rev. 1927, Békés-Dalos: ÚSz., Új kat. ford., Káldi–Neo-Vulgata), *eleség* (Czeplédy: ÚSz., Budai: ÚT., Új prot. ford.), *étel* (WBTC: ÚSz.).

A második leggyakrabban alkalmazott transzformáció a teljes átalakítás volt. Ez azt jelenti, hogy a fordítók a forrásnyelvi jelentést olyan célnyelvi jelentéssel cserélik fel, amely látszólag semmiféle kapcsolatban nincs az eredetivel (KLAUDY i.m. 151–8). Erre példák a következő megoldások: *törköly* (Pesti: NTest., Heltai: Bibl.), *korpa* (Félegyházi: UT., Komáromi: Bibl.), *moslák* (Károlyi: Bibl., Káldi-revízió (1865), Masznyik: ÚT., Raffay: ÚT., Farkas: ÚSz.). Ezek látszólag valóban távol állnak a szentjánoskenyérfa termésétől, de csak látszólag, hiszen összekapcsolja őket a közös fölérendelt fogalom ’a disznók eledele’ alá tartozás. Fordítóink tehát olyan szavakat kerestek, amelyek nálunk disznók etetésére szokásosan használt táplálékot jelöltek. Ezen jelentés révén bizonyulhattak csak alkalmasnak ezek a forrásnyelvi szó visszaadására. A TESz. *törköly*-t NádK.-ból hozza először

‘szőlő kisajtolása után visszamaradó mag, szőlőhéj’ jelentésben, de jelenthetett más növényi termékek kisajtolása után felmaradt részeket is. Az eredeti szóval több ponton érintkezik: növényi termés kisajtolása után fennmaradó salak, amit állatok, resp. sertések etetésére használtak. E kapcsolódási pontjai, s főleg a disznók takarmányaként funkcionálása által léphetett a *törköly* a görög/latin szó helyébe. A *korpa* szóról már 1138-ból van írásos forrásunk (TESz.), szláv eredetű és már átvételekor kialakulhatott a vizsgált szó fordítására alkalmas jelentése ‘a gabonaszem finomra őrölt héja, amelyet főleg takarmányozásra használnak’. Érintkezési pontjai az eredeti fogalommal a *törkölyé*-hez hasonlóak, s nála is domináns szerepe van a sertések etetésére használhatóságnak abban, hogy a bibliákban a vizsgált helyen megjelenhetett. A *moslék* szónak a TESz. a GyöngySzt.-ből már ma is használatos jelentését hozza ‘állatok, főként disznók etetésére való mosogatólé, ételmaredek stb. felhasználásával készült híg étel’. Később a szó jelentésbővülésen megy keresztül és ‘disznók eledele’ általános értéket vesz fel, ezért használata a τῶν κερατίων / *de siliquis* fordítására akár generalizálásként is felfogható. A *moslék*-nál azonban a ‘vízzel hígított állag’ alapvető tulajdonság, míg az eredetiben szárazleledel szerepel, emiatt tarozik véleményem szerint ez a művelet inkább a teljes átalakítás alá. A *malátát* is ide sorolhatjuk, amennyiben a fordítók nem a Sylvester által megadott tágabb jelentésében, hanem szűkebb értékében használták pl.: „azon salak vagy seprű, mely a malátával élesztett, és kifőzött gabonából marad, valamint azon moslék is melyet belőle készítenek” (CzF. *maláta* címszó, ritkítás tölem D.A.).

Jelentések felbontása az a technikai megoldás, amit a fennmaradó két fordító alkalmazott: Káldi-revízió (1834): *hüvelyes gyümölsből*; Vida: ÚSz.: *szentjánoskenyér hüvelyekkel*. Ez lényegében a forrásnyelvi lexéma több célnyelvi szóval való visszaadását jelenti (vö KLAUDY i. m. 131–5). A felbontást mindketten úgy végezték el, hogy egy általánosabb jelentésű főnevet elláttak egy konkretizáló jelzővel. Az első esetben a kapott szerkezet még így is elég általános jelentésű maradt, olyannyira, hogy egyben generalizálásnak is felfogható, a másíknál azonban az eredmény a lehető legpontosabb fordítás lett.

Vessük most össze az egyes eljárásokat. Gyakoriságuk és időbeli eloszlásuk láthatóan nem egyenlő. Ritkán és csak az újabb időkben alkalmazzák a felbontás műveletét. Talán azért, mert szószaporítással jár, és nem visz közelebb az eredeti szó jelentéséhez, jelen helyen például egyszer túl általános, másszor túl pontos fordítást eredményezett. A teljes átalakítás inkább korai fordításokra jellemző, s ott elég gyakori (a *moslék*-ot a maiakban véleményem szerint, nem szabadon, hanem a Vizsolyi Biblia hatására használják). A technikák közül úgy tűnik a generalizálás volt a legkézenfekvőbb. Ez a leggyakoribb és minden korban alkalmazták. Ennek oka talán az, hogy több

oldalról közelítve lehetett az eredetiben levő szót e módszerrel átváltani: a funkciója felől (pl. *eledel*, *eleség*, *étel*), a minősége felől (*zsír* tkp. ‘termés’), a fajtája felől (*hüvely*, *becő*). Az újabb fordításokban ez a technika dominánssá vált, az 1900 után született 16 munkából 12-ben van jelen. Ez a tény kíváncsívá tett. Mennyire általános eljárása ez a vizsgált szó átültetésének? Ennek felderítésére megnéztem a példázat modern fordításait néhány más nyelvben: szlovák – *strukmi* tkp. ‘hüvelyekkel’, *šupiek* tkp. ‘héjakkal’, *odpadkami* tkp. ‘hulladékokkal’; cseh – *slupkami* tkp. ‘héjakkal’, *sladkých lusků* tkp. ‘édes héjakkal, hüvelyekkel’; német – *mit den Schoten* tkp. ‘becőkkel’, *von Schweinefutter* tkp. ‘disznótakarmányból’; angol – *with the pods* tkp. ‘hüvelyekkel’, *with the carob pods* tkp. ‘szentjánoskenyér hüvelyekkel’, *with husks* tkp. ‘héjakkal, hüvelyekkel’, *with the bean pods* tkp. ‘babhüvelyekkel’, *with the food* tkp. ‘eledellel, étellel’; orosz – *чпуычкamu* tkp. ‘hüvelyekkel’, ukrán – *чпуычкamu* tkp. ‘hüvelyekkel’, lengyel – *strąkami* tkp. ‘hüvelyekkel’. A látottak alapján a generalizálás a *κερατίον* fordításánál a mai időkben általánosan elterjedt eljárásnak tekinthető, s ebben teljes az összhang a magyar bibliafordítói gyakorlat és a nemzetközi trend között.

Befejezésül megállapíthatjuk, hogy kérdéses szó fordítása, a vizsgált versben való megfelelő helyettesítése máig sincs megnyugtatóan megoldva (vö. VARGA ZSIGMOND i. m. 537. *κερατίον* szócik). Kérdés viszont, hogyan lehetne jól fordítani itt és az ehhez hasonló esetekben. E téren nyilván megoszlanak a vélemények, s jó magam nem is kívánok pro vagy kontra állást foglalni. A probléma így egy reália elemzése után nyilván nem is oldható meg. Nem biztos ugyanis, hogy az itt markánsan jelentkező és a 20. században szinte kizárólagossá váló eljárás más esetekre is alkalmazható lenne, s az is kérdéses, hogy a generalizálással létrejött megoldások valóban jó fordítások-e. Érdemes lenne ezért több hasonló jellegű vizsgálatot elvégezni, hogy a bibliai reáliák fordításáról átfogóbb képet kaphassunk.

Irodalom, szótárak

- KLAUDY KINGA 1997. A fordítás elmélete és gyakorlata. Bp.
 HERBERT HAAG 1989. Bibliai lexikon. Szent István Társulat. Bp.
 KERESZTY ZOLTÁN 1998. „Nézzétek a mező liliomait...”. Bibliai növények a hit és a tudomány fényében. Bp.
 INCZE–HEREPI 1852. Az Újtestamentum a’ szentírás fejtegető és gyakorlati magyarázata. Kolozsvár.
 VÖRÖS ÉVA 1996. Egzotikus gyümölcsök magyar neveinek történeti-etimológiai szótára. Debrecen.

- SchlSzj. 1405k. Schlägli Szójegyzék. Kiadva: Szamota István, A Schlägli magyar szójegyzék. Bp., 1894.
- SermDom. Sermones Dominicales. Bevezetessel és szótárral ellátta: Szilády Áron. I-II. Bp., 1910.
- Cal. 1585. Ambrosii Calepini Dictionarivm decem lingvarvm. Lvgdvni, 1585.: Calepius latin – magyar szótára 1585-ből. Szerk. MELICH JÁNOS. Bp., 1912.
- MA. Szenci Molnár Albert, Dictionarium Latinoungaricum. Nürnberg 1604. Közzéteszi: KÖSZEGHY IMRE. Bp., 1990.
- PPB. Pápai Páriz Ferenc, Dictionarium Latino-Hungaricum. 1767; hasonmás: gond. HARGITTAY EMIL – KECSKEMÉTHY GÁBOR – THIMÁR ATTILA. Bp., 1995
- SOLTÉSZ–SZINNYEI 1857. Görög-magyar szótár. Szerk. SOLTÉSZ FERENC–SZINNYEI ENDRE. Sárospatak, 1875. Reprint Bp., 1983
- FINÁLY 1884. Finály Henrik, A latin nyelv szótára. Bp., 1884. Reprint. 1991
- BARTAL 1901. A magyarországi latinság szótára. Szerk. BARTAL ANTAL. Bp., 1901
- KISS SÁNDOR 1990. Újszövetségi görög-magyar szómagyarázat. Bp.
- VARGA ZSIGMOND J. (szerk.) 1992. Görög-magyar szótár az Újszövetségi iratokhoz. Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya. Bp.
- GYÖRKÖSSY–KAPITÁNY–TEGYEY 1990. Ógörög-magyar szótár. Szerk. Györkössy Alajos, Kapitánffy István, Tegyeey Imre. Bp.
- GYÖRKÖSY ALAJOS 2001. Latin-magyar szótár. Bp.
- CzF. A magyar nyelv szótára. Készítette: CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS. Bp., 1870

Bibliák

- Nestle-Aland. *Novum Testamentum*. Deutsche Bibelgesellschaft. Stuttgart 1991. 211–3.
- Vulgata. *Biblia Sacra*. Iuxta Vulgata versionem. Rec. ROBERTUS WEBER. Stuttgart. 1975.
- MünchK. *A Müncheni Kódex 1466-ból*. Szerk. NYÍRI ANTAL. Bp., 1971. 299–300.
- JordK. Jordánszky-kódex. RMNy. V. 581–3.
- ÉrsK. Érsekújvári Kódex. Nyár. IX. 11–3.
- Pesti: NTest. *Nouum Testamentum*. Ford. Pesti Gábor. Bécs, 1536; új kiadás: gond. SZILÁGYI ÁRON. Bp., 1896. 156–9.
- Sylvester: ÚT. *Vy Testamentū magar helwen*. Ford. Sylvester János. Sárvár-Újsziget, 1541; faksimile: gond. VARJAS BÉLA. Bp., 1960.
- Heltai: Bibl. *A JESVS Christvsnak wy testamentoma*. Ford. Heltai Gáspár és munkatársai. Kolozsvár, RMNy. 186.
- Félegyházi: ÚT. *Az mi VRONC Iesvs Christvsnac Vy Testamentoma*. Ford. Félegyházi Tamás. Debrecen, 1586.
- Károli: Bibl. *Szent Biblia*. Ford. Károlyi Gáspár és munkatársai. Vizsoly, 1590; faksimile: gond. SZÁNTÓ TIBOR. Bp., 1981.
- Káldi: Bibl. *Szent Biblia*. Ford. Káldi György. Bécs, 1626; faksimile: Bp., 2002.

- Medgyesi Pál: Préd. 1658. *Ketleg torkabol kihatlo lelkek*. Sárospatak, 1658. 7.
- Komáromi: Bibl. *Magyar Biblia*. Ford. Komáromi Csipkés György. Megjelent: Leyden, 1718; faksimile: gond. ÖTVÖS LÁSZLÓ. Debrecen, 2000.
- Torkos: ÚT. *A' mi urunk Jésus Kristusnak Új Testamentoma...* Ford. Torkos András. Wittemberg, 1736
- Káldi-revízió (1834). *Szent Írás, vagyis az Új Szövetségnek Szent Könyvei*. Ford. Káldi György. Átdolgozták: Szepesy Ignácz felügyelete alatt. Pozsony.
- Káldi-revízió (1865). *Az Új Szövetség szent könyvei*. Ford. Káldi György. Átdolgozta: TÁRKÁNYI B. JÓZSEF. Eger.
- Kámory: Bibl. *Biblia az az Szentírás*. Ford. Kámory Sámuel. Pest, 1870.
- Károlyi-revízió (1878). *Új Testamentom*. Ford. Károli Gáspár. Átdolgozta: GYÖRÝ VILMOS, MENYHÁRT JÁNOS, FILÓ LAJOS. Kiadja: A Brit és Külföldi Biblia-Társulat Bp.
- P. Sós: Úsz. *Új-Szövetségi Szentírás*. Ford. P. Sós István. Bp., 1911.
- Czeplédy: Úsz. *Az Újszövetség könyvei*. Ford. Czeplédy Sándor. Győr. 1924.
- Masznik: ÚT. *Új Testamentom*. Ford. Masznik Endre. Bp., 1925.
- Káldi-revízió (1927). *Újszövetségi Szentírás*. Ford. Káldi György. Átdolgozta: a Szent István-Társulat Szentírás-bizottsága. I. kötet. Bp.
- Raffay: ÚT. *Újtestamentom*. Ford. Raffay Sándor. Bp., 1929.
- Kecskeméthy: ÚT. *Új Testamentom*. Ford. Kecskeméthy István. Bp., 1931
- Farkas: Úsz. *Az Újszövetség történeti könyvei*. Ford. Farkas László. Debrecen, 1938.
- Békés-Dalos: Úsz. *Újszövetségi szentírás*. Ford. Békés Gellért –Dalos Patrik. Róma, 1951.
- Budai: ÚT. *Az Új Testámentom*. Ford. Budai Gergely. Bp., 1967.
- Vida: Úsz. *Újszövetségi Szentírás*. Ford. Vida Sándor. Bp., 1971.
- Ravasz: Úsz. *Az Újszövetség*. Ford. Ravasz László. Ligonier, Pennsylvania, U.S.A. 1971.
- Új kat. ford. *A Biblia, Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás*. Szent István Társulat. Bp., 1973.
- Új prot. ford. *Biblia*. Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya. Bp., 1975.
- Csia: ÚT. *A pusztá létnél többet...* Ford. Csia Lajos. Univerzális Bibliaiskola. 1978.
- Káldi-Neo-Vulgata. 1997. Ó- és Újszövetségi Szentírás. A Káldi-féle szentírásfordítás nyelvén megújítva, javítva a Neovulgáta alapján. Szent Jeromos Bibliatársulat. Bp.
- Új világ ford. *A keresztény görög iratok új világ fordítása*. Wachtower Bible and Tract Society. Róma, 2000.
- WBTC: Úsz. *Újszövetség*. Egyszerű fordítás. World Bible Translation Center. TBL Magyarország alapítvány. 2003.

A más nyelvű fordítások lelőhelyei:
szlovák: www.avemaria.sk/biblia/biblia.html,
www.biblia.sk,
ww.ceif.sk/biblia.htm;
cseh: www.biblenet.cz/bible;
német és angol, orosz, ukrán, lengyel: www.bible.gospelcom.net